

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 9/4 2020 s. 1359-1370, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN “ZEYNƏL ƏRƏB” DASTANI VƏ ONUN İDEYA-MƏZMUN VƏ ŞƏKİL-ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aynur SEFERLİ*

Geliş Tarihi: Mayıs, 2020

Kabul Tarihi: Ekim, 2020

Öz

Türk edebiyatı geleneğinin bir parçası olan Türkmen edebiyatı, ortak Türk kültürü ve edebiyatı içerisinde önemli bir mihenk taşı görevi görür. Türkiye sahasında, halk hikâyesi olarak adlandırılan anlatılar Türkmenistan sahasında “dessan” terimiyle ifade edilir. Terimler farklı olsa da anlatıdaki muhteva benzerdir. Türk milleti Hz. Ali’ye derin bir saygı ve sevgi hissetmiş ve derin duygularını sözlü ve yazılı kültür ürünlerinde yansıtmıştır. Türkmenlerin önemli klasik şairlerinden Nurmhammet Andalıp’ın halk hikâyelerinde Hz. Ali’ye olan saygı ve sevgisi açıkça görülmektedir. Nurmhammet Andalıp’ın “Zeynel Arap” adlı hikâyesi bahsedilen özelliklere sahiptir. Nurmhammet Andalıp 18. Yüzyıl (1710-1767) Türkmen edebiyatının destan geleneğinde önemli bir isimdir. Bu çalışmada Andalıp’ın hayatı, edebi kişiliği ve eserleri hakkında bilgiler verilecektir. “Zeynel Arap” adlı eserde Hz. Ali’nin Türk-İslam kültürü içerisindeki rolünden bahsedilecektir. Ayrıca “Zeynel Arap” destanının şekil ve üslup özellikleri hakkında bilgi verildikten sonra destanın motifleri örneklerle gösterilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Zeynel Arap, Andalıp, Hz. Ali, destan, fikir ve içerik, şekil ve üslup.

NURMAHAMMAD ANDALIP'S EPIC “ZEYNAL ARAB” AND ITS IDEAS, CONTENT AND STYLE-STYLE FEATURES

Abstract

Turkmen literature, which is a part of Turkish literature tradition, serves as an important touchstone in common Turkish culture and literature. Narratives, termed as folktales in the field of Turkey, are expressed by the term "dessan" in the field of Turkmenistan. Although the terms are different, the content in the narrative is similar. The Turkish nation has felt a deep respect and love for His Holiness Ali and reflected their deep feelings in oral and written cultural products. In the folktales of Nurmhammet Andalip, one of the important classical poets of Turkmens, his respect and love for His Holiness Ali is visible. Nurmhammet Andalip's story entitled "Zeynel Arap," has the characteristics mentioned. Nurmhammet Andalip is an important name in the epic tradition of 18th Century (1710-1767) Turkmen literature. The poet has "dessan"s (folktales) named “Baba Rövsen”, “Zeynel Arap”, “Leyli Mecnun”, “Yusup Züleyha,” and poems named “Risale-i Nesimi”, “Oguzname”, “Sagdı Vakgas”, “Kıssa-yı Fırgun.” In this study, information will be provided about Andalıp’s life, literary identity and works. The role of His Holiness Ali’s role in the Turkish-Islamic culture in the work

* Doktora Öğr.; Bakü Devlet Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, seferli_1988@bk.ru

entitled “Zeynel Arap” will be mentioned. Besides after information is provided about the form and style characteristics of the story “Zeynep Arap,” after, the motifs of the saga are shown with examples.

Keywords: Zeynel Arap, Andalıp, His Holiness Ali, saga, idea and content, image and style.

Giriş

Türkmənistan prezidenti Qurbanqulu Berdimühəmmədovun türkmən xalqının zəngin mədəni irsinə göstərdiyi hədsiz diqqət və qayğı nəticəsində bugün türkmən xalqı Mühəmməd Xarəzmi, Mamı baba – Əbusayid Əbülxeyir, Mahmud Kaşğari, Mahmud Zəməxşəri, Nəcməddin Kübra kimi onlarca şöhrətli türkmən oğullarının elmi və ədəbi irsləri ilə tanış olmuş, keçmişin parlaq ulduzlarının ruhi şölələrilə öz düşüncələrini nurlandırmışlar. Belə ulduzlardan biri də XVII-XVIII əsr türkmən ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Nurməhəmməd Qərib Əndəlibdir (Səfərli, 2016, s. 256). Nurməhəmməd Əndəlib zəngin türkmən ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, özündən sonra gələn bütün türkmən şairlərinin müəllimi və ustadıdır. Azadi, Şahbəndə, Məxdumqulu, Şeydayi, Məğrubi, Qayıbi, Talibi, Qurdoğlu, Kəminə, Seyidnəzər Seydi, Zəlili, Seydulla Seydi, Zinhari, Molla Nəfəs, Aşiqi, Katibi, Möhtaci, Miskin Qılınc, Balqızıl kimi tanınmış söz ustaları onun ardıcılları və şagirdləridir.

1. “Dastan” Anlayışı və Dastançılıq

Qədim türkün epik təfəkküründə daha qüdrətli bir yaradıcılıq ənənəsi – xalq nəsrini formalaşmışdı. Onun erkən nümunələri kimi milli yaddaşda qədim türk dastanı tipi – “Alp-Ər-Tunqa”, “Şu”, “Oğuz Xaqan”, “Ərgənəkön” və b. qalmışdı (Nəbiyev, 2002, s.483-507). Tədqiqatçı Tolqa Dursunun da təsdiq etdiyi kimi bu dastanlarla yanaşı, “Kitabi Dədə Qorqud”, “Yaradılış”, “Törəyiş”, “Köç”, “Bozqurd” kimi dastanlar da türk dünyası ədəbiyyatının təməl daşlarıdır (Dursun, 2019, s. 436). Yazılı qaynaqlarda isə “Onigin”, “Tonikik”, “Gül Tigin” və “Bilgə xaqan” bizlərə gəlib çatmışdı (Cəfərov, 2004, s. 10-11). Türklərin dərin köklü bir dastan ənənəsinə sahib olduğu bir tarixi həqiqətdir.

Dastançılıq xalqın bir neçə əsrlik milli-məişət həyatını gözəllik və əlvanlığı, təzad və ziddiyyətləri ilə özündə əks etdirən öncül bədii düşüncənin məhsuludur. İnsan həyatı və taleyinin keşməkeşli növrəği ilə bizə tanış olmağa imkan verən təhkiyəçilik insanın özünün təkamülü ilə bağlı davam edən maraqlı və canlı yaradıcılıq prosesidir. Burada söz sırası sadə, ardıcıl, mənası aydın, tutumu konkret, fikrin ifadəsi başa düşülən, tez anlaşılan olur. Emosional ifadə və deyim tərzləri, pantomim hərəkətlər, himcimlərlə fikrin ifadəsi epik üslub sistemində mövcud deyil, bunlar ifadə olunmuş fikrin psixoloji məqamlarının düstürləşməsinə və tamamlanmasına xidmət edir. Epik ənənə sadə təhkiyəçilikdən peşəkar ifaçılığa qədər inkişaf yolu keçmiş, milli dastan yaradıcılığı üçün erkən zəmin hazırlamışdır (Prop, 1958, c.64). V.M. Jirmunskinin yazdığı kimi “epik üslub həyatı dərk etmənin geniş hüdudlarını müəyyənləşdirdi, ağız ədəbiyyatında böyük və ənənəvi hadisə yaratdı” ki, bu da şifahi sözü bədii həqiqətə, həyatın və onun geniş, zəngin mahiyyətini öyrənməyə gətirib çıxardı. Bu da təhkiyəçiliyin tarixi yüksəlişi və onun nəticə olan epos yaradıcılığının meydana çıxması ilə şərtləndi (Jirmunski, 1974, c. 213).

Yüzlər boyunca türkün həyat tərzinin, duyum və düşüncə biçiminin əsas axarını bahadarlıq, cəngavərlik təşkil etdiyindən etnik-mənəvi sistemin güzgüsü olan folklorda, o cümlədən də dastançılıq ənənəsində qəhrəmanlıq motivinin geniş və qabarıq yer alması təbii-tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir. Qədim türk cəmiyyətində dastan təfəkkürü istisnasız olaraq

bahadırlıq düşüncəsinin obrazlaşdırılmasına yönəldiyindən həmin mərhələyə məxsus epik ənənənin özündə qəhrəmanlıq motivi və motivin ifadəsi olan çeşidli qəhrəmanlıq süjetləri durur. Sonrakı tarixi dövrlərdə epik düşüncədə lirik təmayül də müəyyən yer tutmağa başlayır, bu zaman məhəbbətə qəhrəmanlıq hüdudlarında dayanan, bir növ hər iki motivin qovuşğunu əks etdirən dastanlar ortaya çıxır. Epik ənənədə lirik təmayülün güclənməsi sırf məhəbbət motivinə bağlı dastanların meydana gəlməsilə də nəticələnir. Orta çağ aşiq ədəbiyyatı məhəbbətin gerçək və simvolik-fəlsəfi-ürfani anlamlarını qovuşğa gətirərək özünəməxsus sənəd keyfiyyətlərinə malik məhəbbət dastanları ortaya çıxartmışdı. Məhəbbət dastanları spesifik sujet və kompozisiya tərkibinə malik olan orijinal epik folklor örnəkləridir.

Dünya xalqlarının əksəriyyətində, o cümlədən də türk folklor ənənəsində qəhrəmanın qeyri-adi, möcüzəli doğuluşu geniş yayılmış bir motivdir. İlk ibtidai təxəyyülün məhsulu olan nağıllarımızda da möcüzəli doğuluşa tez-tez rast gəlinir. Dastan qəhrəmanları da qeyri-adi doğuluşu ilə seçilir (Azərbaycan Dastanları, 2005, s. 4-6).

Məhəbbət dastanlarında baş qəhrəman fərddir. Cəmiyyətdə azad sevgi, xoşbəxt həyat, toxunulmaz insan hüquqları uğrunda, onları pozub tapdalayan hökmdarlara, din xadimlərinə, tacir-zədənganlara və sadəcə olaraq sosial üstünlüklərə malik rəqiblərə qarşı dayanan aşıqlərdir. Məhəbbət dastanlarında ictimai məzmun nə qədər yüksək olsa da, buradakı hadisələr cəmiyyət həyatının ən müxtəlif cəhətlərini nə qədər intəhasızlıqla əks etdirsə də o, epos düşüncəsi səviyyəsinə yüksələ bilmir. Ziddiyyət və təzadları, əkslikləri qoyulmuş yasaqlıqlar sərhəddində əks etdirməklə kifayətlənir (Səfərli, 2019a, s. 137).

“Dastan” sözü çoxmənalı söz kimi bacarıq, məharət, hiylə nümayiş etdirən, həm də qəhrəmanlıq, sevgi macərəsini əks etdirən əhvalat deməkdir. Bir istilax kimi bu söz musiqi havası, melodiya və b. mənalarda işlənməkdədir (Səfərli, 2019a, s. 136).

2. Nurməhəmməd Əndəlib və Onun Türkmən Ədəbiyyatında Rolu

Əndəlibin türkmən ədəbiyyatı qarşısındakı xidmətləri son dərəcə böyükdür. Türkmən ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçılarından və Əndəlib irsinin tərcüməçilərindən olan professor Ramiz Əskərə istinadən deyə bilərik ki, hər şeydən əvvəl o, müasir türkmən ədəbiyyatının və ədəbi yazı dilinin banisidir. Ondan əvvəl yaşayıb-yaradan türkmən şairlərindən Bayram xan və Vəfai öz əsərlərini həmin dövrdə bütün Orta Asiyada geniş yayılan və əsasən mədrəsə təhsili görmüş adamların işlətdiyi ədəbi çağatay türkcəsi ilə qələmə almışlar. Əndəlib isə əsərlərini uşaqlıqdan bəri sevə-sevə dinlədiyi milli-məhəlli dastanların təsiri altında şirin türkmən dilində yazmaqla bir ilki gerçəkləşdirmişdir. Şairin ikinci böyük xidməti türkmən ədəbiyyatını mövzu və janr baxımından zənginləşdirməsidir. Əslində, o, realist türkmən poeziyasının ilk rüşeymlərini qoymuş, Məxdumqulu isə onu zirvəyə qaldırmışdır. Milli ədəbiyyatda ilk poemanın, ilk dastanın müəllifi də Əndəlibdir. Nəhayət, o, türkmən ədəbiyyatında ilk tərcüməçilərdən biridir (Əskər, 2011a, s. 14). Nurməhəmməd Əndəlibin həyatı haqqında əldə dəqiq məlumat yoxdur. Son dövrlərdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində onun 1660-cı ildə Daşoğuz vilayətinin İlanlı bölgəsinin Qaramazı kəndində anadan olduğu təsbit edilmişdir. Şair 1740-cı ildə 80 yaşında vəfat etmişdir. Əndəlib amansız bir xəstəliyə tutulduğu üçün tədbili-iqlim məqsədilə özbəklər arasına köçmüş, Ürgəncdə, əsasən də Xivədə yaşamışdır. O, «Risaleyi-Nəsimi» poemasının giriş qisminə həyatı, doğulduğu və yaşadığı yer, habelə təxəllüsü haqqında kiçik bilgiler vermişdir:

*Adım idi Nurməhəmməd Qərib,
Sözdə təxəllüsüm idi Əndəlib.*

*Şəhrimiz Urgənc – vilayət idi,
Xanımız Şirqazi himayət idi.*

*Əsli-məkanım ki Qaramazıdır,
Adəmi işrətdə qışı-yazıdır.*

*Bil ki, Qaramazı bizim cayımız,
Zikri-xuda eşq ilə dilxahımız...*

*Barça xəlayiq içində bəd işim,
Yetdi əlli beşə mənim bu yaşım. (Əskər, 2011a, s. 14.).*

Şair öz əsərlərini Əndəlib təxəllüsü ilə yazmışdır. Rəvayətə görə, o, gəncliyində Gül adlı bir qızı sevmiş, ona nisbət olsun deyə özünə Əndəlib, yəni «Bül-bül» təxəllüsünü seçmişdir. Adının tərkibindəki Qərib sözü isə doğma vətəndən, el-obadan uzaqda yaşamasına işarədir. Şeirlərində özünü „Əndəlibi-binəva”, „Əndəlibi-zar”, „Əndəlibi-bəlakeş” adlandırması həyatının məşəqqət içində keçdiyini göstərir (Əskər, 2011b, s.6).

*Gahi xərabatda işim, gah fəğan,
Külbeyi-əhzan idi gahi məkan. (Əskər, 2011b, s. 6).*

Şairin təhsili, şəxsi həyatı haqqında yazılı mənbələrdə elə bir ciddi məlumat yoxdur. Ancaq əsərlərindən anlaşıldığına görə, o çox mükəmməl təhsil almış, Şərq poeziyasını, onun bədii ifadə vasitələrini dərinləndirən mənimsəmiş, ərəb, fars, tacik dillərini də yaxşı öyrənmişdir. Şairin «Şahnamə»ni tərcümə etməsi barədə bəzi məxəzlərdə bilgi verilir. Təəssüf ki, bu tərcümə indiyədək tapılmamışdır. Əndəlibin bir sıra şairlərin əsərlərinə nəzirə yazması onu göstərir ki, o, klassik Şərq şeirini ciddi müəlisə etmiş, söz sənətinin bütün incəliklərinə yiyələnmişdir (Əskər, 2011a, s. 15-16). Əndəlib türkmən ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq dastanları, rəvayətləri, xalq hekayələrini nəzmə çəkmiş, onları ədəbi cəhətdən cilalamış, süjet xəttinə əl gəzdirmiş, şeirlərini yenidən işləmişdir. Bunlar «Leyli və Məcnun», «Yusif və Züleyxa», «Baba Rövşən» və «Zeynal Ərəb» dastanlarıdır. Başqa bir məlumata görə, «Mirzə Həmdəm» dastanı da ona məxsusdur. Bu dastanlardan ikisi, daha doğrusu, «Leyli və Məcnun»la «Yusif və Züleyxa» eynən Azərbaycan versiyası ilə səsleşir və bizə məlum olan məzmunudur. Şairin dini-mənqibəvi səciyyə daşıyan «Baba Rövşən» və «Zeynal Ərəb» dastanları isə bizdə bilinmir və aşığılarımızın dastan repertuarında yoxdur. Şairin dastanlarının hamısı süjet və sənətkarlıq baxımından çox mükəmməl, şeirləri isə çox gözəldir (Əskər, 2011a, s. 17).

Əndəlib türkmən ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq dastanları, rəvayətləri, xalq hekayələrini nəzmə çəkmiş, onları ədəbi cəhətdən cilalamış, süjet xəttinə əl gəzdirmiş, şeirlərini yenidən işləmişdir. Bu proses bizim ədəbiyyatda bir az fərqli şəkildə cərəyan etmişdir. Azərbaycanda dastanlar (məsələn, «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi» və s.) naməlum aşığılar tərəfindən qoşulmuşdur. Bununla yanaşı, bəzi aşığılar öz dastanlarını yaratmışlar (məsələn, «Valeh və Zərnigar», «Ələsgər və Səhnəbanu»). Türkmənlərdə isə xalq dastanları şairlər tərəfindən işlənmiş, aşığılar öz fərdi dastanlarını qoşmağa xüsusi meyl göstərməmişlər.

Əndəlib «Leyli və Məcnun», «Yusif və Züleyxa», «Baba Rövşən» və «Zeynal Ərəb» dastanlarını işləmişdir. Şairin yolu ilə gedən ulu Məxdumqulu artıq on bir dastandan ibarət antologiya (bu silsilə «İbrahim və Sara» ilə başlayır, «Aşıq Qərib və Şahsənəm»lə başa çatır) hazırlamışdır. Bu ənənə daha sonra digər şairlər tərəfindən uğurla davam etdirilmiş, Molla Nəfəs isə «Zöhrə və Tahir» dastanını işləmişdir.

Şairin dastanlarının hamısı süjet və sənətkarlıq baxımından çox mükəmməl, şeirləri isə çox gözəldir. «Zeynal Ərəb» dastanı isə bəzi cizgiləri ilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı ƏrəbZəngini andırır (Əskər, 2011, s. 103-104).

3. Nurməhəmməd Əndəlibin “Zeynal Ərəb” Dastanı

Demək olar ki, klassik Türkmənistan ədəbiyyatında mövzu baxımından Əndəlibdən qidalanmayan bir şair yoxdur. Epik dastan yazmaqda Əndəlibin əsərləri türkmən ədəbiyyatında mühüm yer tutaraq, yeni səhifə açmışdır (Mülkəmanov, 1990, s. 5; Dursun, 2019, s. 435) N.Əndəlibin əsərlərində, xüsusilə "Baba Rövşən" və "Zeynal Ərəb" dastanlarında peyğəmbər əfəndimizin kürəkəni Hz. Əli əsas obraz olaraq işlənmişdir. Ədib, hər iki əsərində şair Hz.Əlini və oğullarını izzətləndirməyi hədəfə almışdı.

Türkmən epik ənənəsində dastan mövzularının hamısının bir dastanda toplandığını görə bilərik. Məsələn, din, qəhrəmanlıq və sevgiyə aid dastanlar var. Bu dastanların əksəriyyəti Hz.Əli haqqındadır. Bu dastanların kim tərəfindən yazıldığından və ya söylənməsindən asılı olmayaraq oxşar cəhətləri mövcuddur. Ərəb və fars mənbələrindən götürülmüş bu rəvayətlər türkmən epik ənənəsinə uyğun işlənərək şifahi və yazılı mədəniyyətə uyğunlaşdırılmışdır. "Baba Rövşən" dastanı ilə yanaşı "Zeynal Ərəb" dastanında da Hz. Əli və oğullarının İslam dini uğrunda apardığı mübarizələr təsvir edilmişdir (Şahin, 2011, s. 88; Dursun, 2019, s. 435).

Əndəlibin digər əsərlərindən fərqli olaraq "Zeynal Ərəb" dastanında sevgi mövzusu da mövcuddur (Dursun, 2019, s.435). İslamiyyətin qəbulundan sonra yaranan dastanlarda, İslam tarixində qəhrəmanlıqları ilə tanınan şəxsiyyətlər ideal tip olaraq göstərilə bilər. Bunlar Hz. Əli və Hz. Həmzə başda olmaqla, səhabələrdən bəziləri və Hz. Əlinin övladlarıdır. Sonrakı dövrlərdə Əbu Müslim, Battal Qazi, Danişmənd Qazi kimi şəxslər də bu tipə nümunə ola bilərlər (Çetin, 2005, s. 194-195; Dursun, 2019, s. 436).

Türkmən dastanları mövzularına görə qəhrəmanlıq, sevgi və dini dastanlar olaraq üç başlıq altında qruplaşmışdır. “Zeynal Ərəb” dastanı da hər üç mövzunu da ehtiva edir. (Dursun, 2019, s. 436).

Əndəlibin “Baba Rövşən” dastanı kimi “Zeynal Ərəb” dastanı da, elm aləmində layiqincə öyrənilməmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, yeni yüksəliş və böyük dəyişikliklər zamanında elmi əsaslarla öyrənilməsinə başlanılan bu dastanların hər ikisində də Əli və onun oğulları iştirak edir. Əndəlib bu dastanlar vasitəsi ilə insanpərvərlik, çətin gündə bir-birinə kömək etmək (Osmanlı, 2011, s. 52) kimi fikirləri oxucularına çatdırmaq istəmişdir.

“Zeynal Ərəb” dastanının mövzusu Həzrəti Əlinin Bibi Hənifədən doğulan oğlu İmam Məhəmməd və onun sevgisi uğrunda iztirablar çəkən sevgilisi Zeynal Ərəbin macərələrindən götürülmüşdür. Eyni zamanda Həzrət Əlinin həyat yoldaşları Bibi Fatma, Bibi Zəhra və oğlu İmam Hüseyin komandiri Malik Esder kimi şəxslər də hadisələrdə iştirak edir. Atası kimi cəsur və güclü bir dastan qəhrəmanı olaraq təsvir edilən Hz. Əlinin oğlunun Allaha yalvarması ilə dini inanlı olduğunu da görmüş oluruq. Bəzən şahzadə, bəzən də imam sifətilə xitab olunan İmam

Məhəmmədin kafirləri imana gətirməsi də onun bu imamlığının təzahürü olaraq qəbul oluna bilər (Səfərli, 2019, s. 126).

Dastanın mövzusunda diqqət yetirək: “Bir gün Məhəmməd Hz. Əlini 33 min əsgərdən ibarət ordu ilə Rum vilayətinə səfərə göndərir. Rum padişahının pəhləvanlarını məğlub etdikdən sonra, xalq Hz. Əlidən aman diləyib, müsəlmanlığı qəbul edir. Hz. Əli Rum padişahının qızı Hənifəni (Hanıpayı) alaraq Məkkəyə qayıdır. Məhəmmədə ağlayaraq bütün ailəsini itirdiyini bildirən Hənifə onun şərtləri qəbul olunduğu təqdirdə müsəlman olmağı qəbul edəcəyinə söz verir. Şərtləri qəbul olunduğu üçün sözünün üstündə duran Hənifə Hz. Əli ilə evlənir. Uzun zaman sonra onların bir oğlu olur və söz verdiyi kimi adını Məhəmməd qoyurlar. Ziyafət təşkil edirlər. Uşağı sevərək, üstündə titrəyət-titrəyə böyüdürlər. Məhəmməd böyüyüb eşq-məhəbbətə həvəs etməyə başlayır. Dünyanı tanımaq üçün başqa diyarlara getmək istədiyini bildirəndə valideynləri getməməsi üçün nə qədər yalvarsa da oğulları bu sevdadan vaz keçmir. Onu Allaha əmanət edib yola salanda qardaşları İmam Hüseyin və İmam Həsən onu fikrindən daşındırmaq üçün arxasından getsələr də bacarmırlar. Və beləliklə, qardaşlar da Məhəmmədlə getməyə qərar verirlər. Bir günlük yol gedib ov ovlamağa çalışsalar da heç nə əldə edə bilməyən qardaşlar gəlib üç yolun göründüyü bir yolayrıcına çatırlar. Orada bu 3 yol haqqında yazı yazılmış bir daş görünür. Sağ tərəfdəki yola gedən geri gələcək, ortadakına gedənin qayıtma ehtimalı ola bilər, sola gedən isə əsla geri gəlməyəcək. Qardaşların hər üçü sonuncu yolla getməyi qərara alırlar. Ancaq Məhəmməd yalvarıb qardaşlarını yola gətirir və əsla dönülməyəcək yola tək özü gedir. İmam Məhəmməd və köməkçisi uzun bir yol getdikdən sonra suların çağladığı güllü-çiçəkli cənnət bağçası kimi bir yerə gəlib çatırlar. Bağçada qurulan çadırın içinə girəndə uzun bıqları və saqqalı olan, saqqalından inci və mərcanın asıldığı bütə səcdə edən yaşlı bir kafir görünür. Bu yaşlı kafir onlardan bütə səcdə etmələrini istəyəndə İmam Məhəmməd “*Bir hudadan özgə kişim yok turur, bir hudaqa bəndə bolar mən*” (Toprak, 2090, s. 2087-2096) deyərək oradakı bütələrin hamısını qırır. Hz. Məhəmməddən əfv diləyib qaçan bu kafir əslində padişah imiş. Qətran adlı bu padişah ordusunu toplayıb Hz. Məhəmmədin üzərinə gəlir. Təhməz adlı pəhlivanına da tapşırıq verir ki, Hz. Məhəmmədi sağ-salamat tutub onun hüzuruna gətirsin. Təhməz Hz. Məhəmmədə bildirir ki, təslim olarsa onun canını bağışlayacaq. Ancaq İmam Məhəmməd onunla döyüşür və Təhməzi öldürür. İmam Məhəmmədin cəsərətini, güc-qüvvətini görəndə, ona heyran olmaqla yanaşı, heç kim onun qarşısına çıxmağa cürət etmir. Bu dəfə Qətran vəzirli İmqlaqa onu gətirmək əmrini verir. Görüş zamanı İmam Məhəmməd İmqlağın atasının Hz. Həmzənin yardımçısı Arslan şah olduğunu öyrənəndə onu imana dəvət edir, ancaq İmqlaq Kafir qəbul etmir. Belə olduqda isə İmam Məhəmmədlə İmqlaq döyüşür və Məhəmməd onu tam öldürmək üzrə olarkən İmqlaq mədəd diləyib, kəlməyi-şəhadət gətirərək müsəlman olsa da, əsil niyyəti başqa olur. Padişah Qətranla İmqlaq Kafir Məhəmmədlə elə davranırlar ki, guya doğurdan da müsəlmandırlar. Və düşünürlər ki, müsəlman kimi görünərək bu gənci məğlub edə bilərlər. Uzun zaman keçir. İmam Məhəmməd qürbətdə darıxır, sıxılır. Ötüb keçən bu müddət içində İmqlaq Kafir iki dəfə hiylə ilə Məhəmmədi öldürmək istəsə də bacarmır. Bir gün gəzintiyyə çıxmışkən bacalarından tüstü duman çıxan böyük bir saray görünür. İmqlaq Kafir buranın Cəmhur adlı birinə məxsus olduğunu bildirir. Bu sarayda hamının aşiq olduğu gözəl qız yaşayırmış. Onu qorumaq üçün qardaşları sarayı od xəndəyi ilə əhatə etmişdilər. İmqlaq Kafir qız haqqında elə danışıq ki, İmam Məhəmməd artıq bu qıza aşiq olur və onu tapmaq üçün 6 köməkçisi ilə yola çıxır.

Yuxusunda İmam Məhəmmədi görəndə müsəlman olan Zeynal Ərəb (İmam Məhəmməd də ona yuxuda “gəlinim” demişdir) onu qalanın ətrafında görəndə tanıyıb yenidən aşiq olur.

Onlar bir-birlərini görüb sevgilərini etiraf edərək bir-birlərinə xoşgəldin qəzəli oxuyurlar. Qız Məhəmmədi əsil-nəcabəti ilə tanıyır. Məhəmməd haqqında dəqiq danışır, yuxusunda gördüyünü və yuxuda kəbnləri kəsildiyini söyləyir. Rüstəm nəslindən olduğunu bildiren qız ona kənizi olmağı təklif edir. Zeynəb bildirir ki, qardaşları onu Məhəmmədə verməyəcək, yaxşısı budur ki, onu qaçırınsın. Hz.Məhəmməd belə bir hərəkəti oğurluq hesab edir və şəxsinə yaraşdırmır. Zeynəl Ərəbin 7 qardaşı axşam ovdan qayıdarkən ən kiçik qardaşları Qorxaqdan bacılarının bağda İmam Məhəmmədlə görüşdüyü xəbərini alırlar. 7 qardaş növbə ilə İmam Məhəmmədlə döyüşsə də, məğlub olur. İmam Məhəmməd onları imana dəvət edir. Onlar da müsəlman olub, bacılarını İmam Məhəmmədə ərə verir. Qardaşlar İmam Məhəmmədi xəbərdir edirlər ki, Zeynəl Ərəbə aşiq olan divi əngəlləmək üçün ancaq od yandırılmalıdır. Div yalnız atəşdən qorxur. Uzun yol gələn sevənlər yorulub yatırlar, od yandıрмаğı da unudurlar. Div gəlib qızı qaçırır. İmam Məhəmməd yuxudan oyananda sevgilisini görməyib yollara düşür, İmlaq Kafirdən kömək istəyir. İstəməsə də İmlaq Kafir divin gizləndiyi quyunu ona göstərir. Böyük bir daşla bağlanmış quyunun ağzını Allahdan kömək istəyərək açan İmam Məhəmməd beləndən bağlanmış iplə quyuya enir. Ağzı almaz qıfilla bağlanmış sandıqdan Zeynəl Ərəbin səsinə eşidən şahzadə qılıncı ilə divin başını üzüb nişanə üçün boynundan bir parça kəsib götürür (Bu “Baba Rövşən” dastanında da var) və qızı xilas edir. Məhəmməd sandığı alması üçün quyudan yuxarı uzadanda qıza aşiq olmuş İmlaq Kafir onu götürərək atına yükləyib qaçır. Uzun zaman Hz.Yusif kimi quyuda qalan Məhəmmədi atı xilas edir. At burada türk mədəniyyətinin simvolu olaraq təqdim edilmişdir (Toprak, 2090, s. 2091). Quyudan xilas olan Hz. Məhəmməd çox macəralardan sonra, Hz.Əli və qardaşlarının köməyi ilə Zeynəl Ərəbi xilas edir və sevənlər muradlarına yetişirlər. Bundan sonra toy-düyün edib, acları doyurur, qəribləri geyindirir və Məkkəyə qayıdırlar (Əndəlib, 2011, s. 241-250).

Akademik Fikrət Türkmən hesab edir ki, “bu dastanda Hz.Əli heç bir ağırlığı olmayan fiqurativ bir qəhrəmandır. “*Baba Rövşən*”də isə Hz.Əli zəkası, gücü, cəsarəti və Hz.Məhəmmədə olan bağlılığı ilə hekayənin baş qəhrəmanıdır” (Türkmən, 2010, s. 118).

4. “Zeynəl Ərəb” Dastanının Şəkil və Üslub Xüsusiyyətləri

Türkmən dastanları forma baxımından nəzm və nəsrin formalaşması ilə qurulmuşdur. Mənsur hissələri "qissə", mənzum hissələri isə "qoşqu" və ya "aydım" terminləri ilə də əvəzlənə bilər. Baxışların nəql etdikləri mənzum hissələr 8 və 11 heca ölçüsünə sahib, qoşma şəklində qurulmuş, 3-5 bəndlik şeirlərdən ibarət olur. Hadisələr “qissə” bölmündə nəql edilir, nəzm hissələrində isə qəhrəmanın hissələri, duyğu və düşüncələri, sevinc və kədəri ifadə olunur (Şahin, 2011, s. 120-129; (Dursun, 2019, s. 436).

“Zeynəl Ərəb” dastanı da nəzm və nəsrin növbələşməsindən ibarətdir. Bu dastanda xüsusi bir ahəng duyulmaqdadır. Mənzum hissələr daha çoxdur. Mənzum hissələr qarşılıqlı şeirlər şəklində qurulmuşdur. Dördlülklər 8 və 11 hecadan ibarətdir. Qafiyə quruluşu isə “abab, aab” şəklindədir. Eyni zamanda, aşağıdakı nümunədə duyğu, düşüncə və istəklərin poetik şəkildə ifadəsini görə bilərik.

Gəl eşit sözümlü bu dəfə,

Bu necə qızıdır Şah Mərdan Əli?

Həsrat ilə çox iztirab çəkir,

Bu necə qızıdır Şah Mərdan Əli? (Dursun, 2019, s. 436).

Doğan Kaya motivi, mif, nağıl, əfsanə, dastan və xalq hekayələri kimi janrlarda yaşamaq gücünə sahib olan ən kiçik element adlandırır (Kaya, 2014, s. 576). Ədəbiyyat nəzəriyyəsi tarixinə nəzər yetirsək, görürük ki, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən motif kataloqları hazırlanmışdır. Lakin bu kataloqlar arasında ən çox qəbul edilən Stith Tompson'a aiddir. T.Dursun "Türkmənistanın böyük şairi Əndəlib və bir qəhrəmanlıq hekayəsi: Zeynəl Ərəb" adlı tədqiqatında S.Tompsonun yaratdığı 23 motiv çərçivəsində hərəkət edərək, dastandan nümunələr gətirərək dastanda heyvan, qadağan, ölüm, qeyri-adi məqanlar, imtahan, aldatmalar, uğur, mükafatlandırma, cəzalandırma, din, rəqəmlər və rənglər üzrə motivləri təsnif etməyə çalışmışdır.

1. Heyvan motivləri:

Cəngnamələrdə ən çox adı çəkilən və hadisələrin gedişatına kömək edən, şifahi və yazılı ədəbiyyatımız vasitəsilə inanclarımızda əfsanəvi heyvan olaraq qarşımıza çıxan at Düldüldür (Çetin, 1997, s. 417). Əfsanəvi at obrazı olan Düldül "Zeynəl Ərəb" dastanında da çox vacibdir. Bir çox məqamda bunun şahidi oluruq. Məsələn,

-Hz. Əli və İmam Məhəmmədin atları ağıllı atlardır. Eyni zamanda, İmam Məhəmmədin atı danışır, köməyə gəlir və sahibi üçün ağlayır.

-Düldül sadıq bir heyvandır.

-Düldül minilə bilən qeyri-adi bir atdır. Qısa vaxtda uzun məsafəni qət edir. Hz. Əli çətin vəziyyətdə olduğunda Düldülü hiss edərək tapır (Dursun, 2019, s. 436).

2. Qadağalar:

Məsələn, Qətran Şah, İmam Məhəmmədin öldürülməsini qadağan edərək sağ-salamat yanına gətirilməsini əmr edir (Dursun, 2019, s. 437).

3. Ölüm:

Dastanda ölüm motivindən demək olar ki, tez-tez istifadə olunur. Hz.Əli və oğulları kafirləri öldürürlər.

4.Qeyri-adi məqamlar:

- İmam Məhəmməd at minmək, ov ovlamaq, kafirlərlə savaşımaq və fərqli yerləri görmək üçün qeyri-adi şəkildə səyahət edir;

- İmam Məhəmməd yeddi yaşına çatanda qeyri-adi bir insan olur;

- İmam Məhəmməd nəərə çəkəndə, yer, göy titrəyir. (Dursun, 2019, s. 437).

5. Divlər:

- Zeynəl Ərəbə aşiq olan nəhəng Dövsepit adlı div həmişə dastan qəhrəmanına çətinliklər yaradır, insanları oğurlayır, öldürür. Nəhayət, İmam Məhəmməd tərəfindən öldürülür.

6. İmtahanlar:

- İmam Məhəmmədin başına gələnləri Hz.Əliyə və anasına danışması;

- Fironun başına gələnləri vəzirinə danışması və s.

7. Aldatmalar:

- İmlağın, İmam Məhəmmədlə sövdələşib sonradan ona xəyanət etməsi;
- Ölümdən qurtulmaq üçün İmlağ və kafirlərin yalandan müsəlman olması;

8. Uğur və bəxt:

-İmlağın kəndiri yenidən quyuya atmayıb, İmam Məhəmmədi ölümə tərk etməsi, ancaq Hz.Məhəmmədin möcüzəsiylə şahzadənin sağ qalması.

9. Mükafatlandırmalar və cəzalandırmalar:

-Hz. Əli Anka Şahın həyatını bağışladıqda və Anka Şah bir müsəlman olduqda bir eşşək yükü qızıl və güzü (silah olaraq istifadə olunan ağır topuz, şeşbər deməkdir) Hz. Əliyə verir.

10. Din:

- Hz. Əli İslamı müsəlmanlığı yaymaq üçün Qətran şahla mübarizə aparması;
- Hz. Məhəmməd Zeynəl Ərəb və İmam Məhəmmədin yuxusuna girməsi;
- Hz. Əli kafirləri məğlub etdikdən sonra onları İslama dəvət etməsi;
- Kəlime-i Şəhadətin gətirilməsi və s.

11. Say motivi:

-Üç ağıllı insan, üç gecə, üç gün, otuz üç min səhabə, qırx cariyə, altı qardaş, on dörd gecə, qırx il, on səkkiz dünya, iyirmi dəfə."

12. Rəng motivi:

-Dastanındakı rənglər "qırmızı nar, qırmızı qan, sarı şəhər, yaşıl dünya, ağ dünya, qara bulud, qızıl qan" ifadələri ilə qarşımıza çıxır (Dursun, 2019, s. 437).

Nəticə

"Zeynəl Ərəb" dastanı dini qəhrəmanlıqdan bəhs etsə də, sevgi mövzusu ilə də əhatə olunmuşdur. Hekayənin ən vacib qəhrəmanı Hz.Əli Türk-İslam dünyasında kişiliyin, qəhrəmanlıq və ədalətin təmsilçisi olaraq təqdim edilmişdir. Bu nöqtəyi nəzərdən hərəkət edən Əndəlib, Hz.Əliyə olan hörmət və sevginin nəsil-dən-nəslə ötürülməsində vəsitiçi olmuşdur.

Dastanda "Mifik, sehr və yumor" motivinə rast gəlmirik. Əsərin dili olduqca sadədir, şeirləri axıcıdır. Hətta bəzi şeirləri xalq mahnısı kimi günümüzdə türkmənlər arasında ifa olunur (Səferli, 2019, s. 126). Nüsxələrinin çoxluğu sübut edir ki, əsər dövrünün çox sevilən və oxunan dastanı olmuşdur. Xalqın asanlıqla başa düşə biləcəyi bir dildə yazılmış əsərin ən çox işlənən mövzusu Hz. Əli və oğullarının İslam dini üçün göstərdikləri qəhrəmanlıqlar olduğundan tam əminliklə deyə bilərik ki, Əndəlib, Türk-İslam anlayışına uyğun, motivlər baxımından zəngin olan, Hz. Əlini ucaldan bir əsər ortaya qoymuşdur. "Zeynəl Ərəb" dastanı bir daha sübut etdi ki, Əndəlib mövcud rəvayətlərə sadıq qalaraq, xalqın dini həssasiyyətini nəzərə alaraq dastan yaratmışdır.

Kaynaklar

- Azərbaycan Dastanları (2005). *Beş ciliddə*. I cild. Bakı: Lider nəşriyyat.
- Cəfərov, N. (2004). Qədim Türk Ədəbiyyatı. Bakı. Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi nəşriyyatı.
- Çetin, İ. (1997). Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknameleri. Ankara: Kültür Bakanlığı yayımları.
- Çetin, İ. (2005). *Türk halk edebiyatı'nda Hz. Ali. İslam inançlarında Hz. Ali. Haz.* Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: TTK Yayınları.
- Dursun, T. (2019). *Türkmenistanın büyük şairi Andalip ve bir kahramanlık hikâyesi: Zeynel Arap*. III.Uluslararası Dergi Karadeniz Sosyal bilimler Sempozyumu. Editor: Assoc. Prof. Dr. Vedi Aşkaroğlu. 19-21 Kasım. Bakı: AMEA.
- Əndəlib, N. (2011). Şeyrlər, poemalar, dastanlar. Tərtib edən, türkməncədən uyğunlaşdıran və ön sözün müəllifi Prof. Dr.Ramiz Əskər. Bakı: MBM.
- Əskər, R. (2011 a). Türkmən müəmmaları, deyişmələri və vücudnamələri. Red:T.Hacıyev. Bakı: MBM.
- Əskər, R. (2011 b). *Türkmən şeir antologiyası (XVII-XIX əsrlər)*. Bakı: MBM.
- Əskər, R. (2011). *Türk xalqları ədəbiyyatı öçerkləri – I*. Red:T.Hacıyev. Bakı: MBM.
- Kaya, D. (2014). *Türk dünyası ansiklopedik Türk edebiyatı kavramları ve terimleri sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mülkəmanov, A. (1990). *Nurmuhammed andalip şığırlar hem poemalar*. Aşgabat: Türkmenistan Neşriyyatı.
- Nəbiyev, A. (2002). *Azərbaycan xalq ədəbiyyatı*. Bakı: Turan.
- Osmanlı, İ. (2011). *Nurməhəmməd Əndəlib. Seçilmiş əsərləri*. 2 ciliddə. I cild. Lirik şeyrlər. Poemalar. Bakı: Mütərcim. 296 s.
- Səfərli, A. (2016). Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin təxəllüsü, təvəllüd tarixi və doğum yeri haqqında fikirlər. *Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal*. № 2(98) Bakı. s.256-259.
- Səfərli, A. (2019). Nurməhəmməd Əndəlibin “Baba Rövsən” və “Zeynal Ərəb” dastanı və şairin yaradıcılığında “Fütüvvətnaməçilik” cərəyanının izləri.Naxçıvan universiteti. Elmi əsərlər. №1. Naxçıvan: NUH nəşriyyatı. s. 124-129.
- Səfərli, A. (2019 a). Ümumtürk ədəbiyyatında “dastan” anlayışı. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD) Türkiyə. 3.cild, 1. Sayı, s.133-139.
- Şahin, H.İ. (2011). *Türkmen destanları ve destancılık geleneği*. Konya: Kömen Yayınları.
- Toprak, F. (2007). *Andelipin dastanlarında dil ve üslup özellikleri*. I Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı. Cilt V. Edit: Fikret Türkmen, Gürer Gülsevin. Ankara.
- Türkmen, F. (2010). *Türkmenistan kültürü araştırmaları:makaleler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Jirmunski, V. M. (1974). *Turskiy qeroičeskiy epos*. Moskva: Nauka
- Prop, V. Y. (1958). *Ruskiy qeroičeskiy epos*. Moskva: Qos.İzd – vo xudoj.lit.

Extended Abstract

In the introductory part of the article, the attention and care of the President of Turkmenistan for Turkmen literature is expressed in a short sentence. Nurmohammad Garib Andalib was presented as a bright star of the Turkmen literature of the XVII-XVIII centuries.

Later, in the epic thinking of the ancient Turks, a more powerful creative tradition - folk prose - was formed. "Alp-Ar-Tunga", "Shu", "Oguz Khagan", "Ergenakon", "Kitabi Dada Gorgud", "Genesis", "Birth", "Migration" Bozkurt "was valued as the cornerstone of the literature of the Turkic world. Epics such as Onigin, Tonikik, Kultigin Monument and Bilge Khagan, which have come down to us from written sources, are proof that the Turks have a deep-rooted tradition of epics. Epic poetry is presented as a product of pioneering artistic thinking, which reflects the beauty and color, contrasts and contradictions of the centuries-old national life of the people. Epics allow people to get acquainted with the complex course of human life and destiny. It can be said that exploration is an interesting and lively creative process related to the evolution of man himself. Since heroism and chivalry have been the mainstay of the Turkic way of life, feelings and way of thinking for centuries, the heroic motif in folklore, as well as in the tradition of storytelling, which is a mirror of the ethno-spiritual system, stems from natural and historical necessity. Since the ancient Turkic society focused on the depiction of the idea of heroism without exception, at the heart of the epic tradition of that period are a variety of heroic plots with heroic motives and motifs.

Andalib's great services to Turkmen literature were discussed. With reference to Professor Ramiz Asker, one of the tireless researchers of Turkmen literature and translator of the Andalib heritage, we can say that, first of all, Andalib is the founder of modern Turkmen literature and literary language. Bayram khan and Vafai, Turkmen poets who lived before him, wrote their works, which were widely spread in Central Asia at that time and were mainly taught in madrassas. They wrote in the literary Chagatai Turkish used by the people who saw it. Andalib spent a year writing in the sweet Turkmen language under the influence of national and local epics, which he had listened to since childhood. The second great service of the poet is the enrichment of Turkmen literature in terms of themes and genres. In fact, he laid the first embryos of realist Turkmen poetry. Andalib, the author of the first poem and the first epic in the national literature, is also one of the first translators in the Turkmen literature. The poet wrote his works under the pseudonym "Andalib", ie "Bulbul". For the first time in Turkmen literature, Andalib composed epics, legends, and folk tales, polished them from a literary point of view, touched on the plot line, and reworked his poems. These are "Leyli and Majnun", "Yusif and Zuleykha", "Baba Rovshan" and "Zeynal Arab" epics. Two of these epics, or rather, "Leyli and Majnun" and "Yusif and Zuleykha" sound the same as the Azerbaijani version and have the same content as we know. The epics "Baba Rovshan" and "Zeynal Arab" of the poet, which have a religious character, are not known to us and are not in the repertoire of the sagas of our ashugs. For the first time in Turkmen literature, Andalib wrote epics, legends, and folk tales, polished them from a literary point of view, touched on the plot line, and reworked his poems.

In the Turkmen epic tradition, we can see that all the themes of the saga are collected in one saga. For example, there are epics about religion, heroism and love. Most of these epics are about the Hazrat Ali. These epics have similarities, regardless of who wrote or narrated them. These narrations, taken from Arabic and Persian sources, have been developed in accordance with the Turkmen epic tradition and adapted to oral and written culture. Along with the epos "Baba Rovshan", in the epos "Zeynal Arab" the struggles of Hazrat Ali and his sons for Islam are described. Unlike other works of Andalib, there is a theme of love in the epos "Zeynal Arab". The subject of "Zeynal Arab" epos is taken from the adventures of Imam Muhammad, the son of Hazrat Ali, born from Bibi Hanifa, and his lover Zeynal Arab, who suffered for his love. At the same time, Ali's wives Bibi Fatma, Bibi Zahra and his son Imam Hussein's commander Malik Esder are also involved in the events. We also see that the son of Hazrat Ali, who is described as a brave and strong hero of the saga like his father, became a believer by praying to God. The fact that Imam Muhammad, who is sometimes referred to as a prince and sometimes as an imam, converts unbelievers to Islam can also be seen as a manifestation of his imamship.

The epos "Zeynal Arab" also consists of an alternation of poetry and prose. There is a special harmony in this saga. The more verse parts are constructed in the form of reciprocal poems. Quartets consist of 8 and 11 syllables. The rhyming structure is in the form of "abab, aab". Emotions and thoughts are expressed poetically. Based on examples from the saga, the motifs in the saga are classified and

shown. Motives are classified according to animal, prohibition, death, unusual places, exam, deception, success, reward, punishment, religion, numbers and colors. We do not come across the motif of "Myth, magic and humor" in the saga.

Although the epic "Zeynal Arab" is about religious heroism, it is also about love. The most important hero of the story, Hazrat Ali, is presented as a representative of masculinity, heroism and justice in the Turkish-Islamic world. Acting on this point of view, Andalib was a mediator in the transmission of respect and love for the Hazrat Ali from generation to generation. The language of the work is very simple, the poems are fluent. Some of his poems are even sung as folk songs among Turkmens today. The large number of copies proves that the work was a very popular and read saga of the period. Since Ali and his sons were heroes for Islam, we can say with full confidence that Andalib, who was rich in motives in accordance with the Turkish-Islamic concept, he showed a work that raised his hand. The epos "Zeynal Arab" once again proved that Andalib, remaining true to the existing legends, created a magnificent work, taking into account the religious sensibilities of the people.